

համարել, ուր անուշադրութեամբ ինկած պիտի ըլլայ Յուզայի թուղթը, այլապէս Հոովմ չէր կրնար ընդունիլ նմանօրինակ դաւանութիւն մը: Պետրոս Առաքեալի թղթերու տրուած նախապատուութիւնը կը վերադրենք այն իրողութեան, որ այս երկու դաւանութիւններն ալ կազմուած են լատինական բնագրի մը հետեւողութեամբ, որովհետեւ միայն արեւմուտք ընդհանրացած էր կաթողիկէ թղթերու դասաւորումը Առաքեալներու գլխաւորութեան վրայէն⁹⁴:

(Շարունակելի:)

Հ. Օ. ՍԵՔՐԵՒԱՅ

ՅՈՎՀՈՆՆԵՑ ԵՒ ԵՍՏՐԵՊԻՆԵՆ ԵՐՔԵՊՐՍԿՈՊՈՍ ՀԵՅՈՑ ԼՈՒՈՒՐ ԵՒ ԸՄՆԵՑՏ ԹՈՒՍԸՑ ԵՒ ՎԼԸԹԸՑ ԸՇԹԱՐՀԻ (1380—1415)

1. ԺԳ. դարու վերջերը մեծ թուով գաղթականներ ելան հայկական դաւանքէն եւ Փոքր Ասիոյ հայաբնակ քաղաքներէ: Անոնցմէ մեծ մաս մը ապաստանարան փնտոնեց Ղրիմ, որ Գենուացւոց տիրապետութեան տակ էր: Միւս մասը անցաւ Բալկան եւ տարածուեցաւ Մոլդաւիա, Բեսարաբիա եւ Գալիցիա. ուրիշ խօսքով «Վլախաց եւ Ռուսաց» աշխարհներու մէջ: Ղրիմի հայ Գաղութը, որ թուով աւելի մեծ էր, կազմակերպուած էր արդէն ժԳ. դարու սկիզբը եկեղեցական վարչութեամբ: Միւս մասը, հաստատուած գլխաւորաբար Կամենիցի եւ Լվովի շրջակայքը, թէպէտ իբրեւ գաղութ ունեցաւ իր կենդրոնները Կամենից (1344) եւ Լվով (1356), թաղաւորական անանձնաշնորհումներով ձոխացած եւ սեպհական դատարաններով ինքնավար¹, բայց իբրեւ կրօնական համայնք չէր կազմակերպուած օրինաւոր առաջնորդով. կը կառավարուէր ինքնազուխ աւագերէցներով:

1363ին Կաֆացի Յակոբ եւ Ղազարի Փանոս վաճառականները Լվովի փայտակերտ հին եկեղեցին յանուն Ս. Աստուածածնի ի հիմանց կը կառուցանեն քարաշէն: Հիմնարկողներու մագաղաթեայ կտակագիրը², գրուած նոյն տարւոյն Օգոստոսի 30ին, կը սկսէր այսպէս. «Այս մեր կամաց եւ հաւատոյ գիր է Յակոբիս որդոյ Շահընշահին՝ բնական Կաֆացի, եւ Փանոսի որդոյ Ավրանի՝ բնական Ղազարիցի, որ տուաք զայս հաւատոյ գիրս, որ ուխտեցաք վասն սուրբ Աստուածածնին եւ շինեցաք ի Ղով քաղաքս. հայադաւան սուրբ Լուսաւորչին աւրինաւքն, հնազանդ կաթողիկէին եւ հայ եպիսկոպոսի եւ հայ տանուտրանցն...: Գրեցաւ գիրս ի թվ. Հայոց ՊԺԲ. յաւգոստոսի Լ. աւրն:

- Եւ Արրահամ ալագերէցս վկ.
- Եւ Ըորստագէս կրանաւորս վկ.
- Եւ Յոհաննէս արեղաս վկ.
- Եւ Քրիստոսատուր քահանայս վկ.
- Եւ պր. Իզատենի որդի Սարայս վկ. ...
- Եւ պր. Յակոբի որդի Նասրադինս վկ. ...
- Եւ պր. Թագվորի որդի Ուուուզպէս վկ. »:

Այս վկայողներու ցանկէն կը տեսնուի, որ Լվովի համայնքի գլուխն էր Արրահամ աւագերէց. չունէր եպիսկոպոս: Եկեղեցւոյն շինութիւնը գլուխ ելլելէն ետքը կ'երեւայ թէ Համայնքը կարեւոր զգացած է ունենալ իր եպիսկոպոսն եւ թեմական կազմակերպութիւնը:

Ինչպէս Մեսրոպ կաթողիկոսի 1364ին այս Գաղութին զրած Կոնդակէն³ կը տեսնուի, Միսի կաթողիկոսարանն ալ իր կարգին լուրջ խորհրդածութեան առարկայ ըրած էր այս թեմական կազմակերպութեան հարցը: Կաթողիկոսը կը գրէր. «Ես մեծապաշտանօք օր ըստ օրէ հայցէի յԱստուծոյ պատանել այր իմաստուն եւ հանճարեղ... կացուցանել ձեզ եպիսկոպոս եւ հոգեւոր առաջնորդ»:

2. Անակնկալ մը էր, երբ 1364ին Սոյ կաթողիկոսարանը ներկայացաւ Գրիգոր անուն անձ մը, իբրեւ թիկնածու Լվովի աթոռին, ուղարկուած անշուշտ նոյն քաղաքի հայ Տանուտներէ կարեւոր թղթերով: Անոր գալուստը սիրով կ'ողջունուի կաթողիկոսէն: «Գտաք, կը գրէ Կաթողիկոսը, գովելի եւ իմաստուն զարժանապատուեալ եւ զառաքելաշնորհ եպիսկոպոս զտէր Գրիգոր եկեալ առ մեզ. եւ օրհնեցաք ձեզ եպիսկոպոս եւ եղաք զինք ձեզ հովիւ եւ հոգեւոր առաջնորդ⁴»:

³ Հ. Ղ. Ալիշան, Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումանիոյ հաւատաւեայ յաւելուածովք, Վենետիկ 1896, էջ 4—8:
⁴ Անդ, էջ 6:

⁹⁴ Gregory, էջ 856, Gutjahr, էջ 393, Zahn Gesch., էջ 379:
¹ Հ. Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ 1830, էջ 86, 116:
² Անդ, էջ 104—105:

Նորընտիր առաջնորդին թեմը կը կազմէին Լվով, Վոլոդիմիր («Աւլատեմիր») եւ Լուցկա «Իւր սահմանեալ վիճակաւ»:

Ընտրութիւնը, ինչպէս յետոյ զգացուեցաւ, յաջող չէր: Գրիգորի ընթացքէն տրժգոհ մնացին նախ ինքն Մեսրոպ, ապա Կոստանդին եւ Թէոդորոս կաթողիկոսները, «զի առանց իր ձեռնադրողին հրամանաց յայլոց վիճակ կու ձեռնարկէր եւ ամբարտաւանութեամբ կու դնայր⁵»: Ազգարարութիւններ ըրին իրեն Մեսրոպ եւ Կոստանդին կաթողիկոսները: Չքմեղելու համար ինքզինքը 1374 յունուարին երեցաւ Կոստանդին կաթողիկոսի Դուռը: Իր ինքնաշատագովութիւնը կ'երեւայ թէ հաճեց կաթողիկոսին միտքը. վասն զի Կոստանդին իր Նախորդին տուած շրջաբերականը վերստին հաստատուով (1374, յունուար 15) կը գրէր. «Երեկ առ մեզ պատուելի արքեպիսկոպոս ձեր եւ մեր ըստ հոգոյ պարճանաց որդիս Տէր Գրիգորս ի հնազանդութիւն մերոյ սուրբ Աթոսոյս. զոր եւ մեք յոյժ սիրով եւ մեծաւ պատուով ընկալաք զինք որպէս զմեր քաջ սիրեցեալ որդի⁶»: Գրիգոր իր վերադարձի վրայ էր արդէն, երբ Կոստանդին ստըձացաւ իր տուած հաստատագրին վրայ: Կ'երեւայ այս միջոցին հասան իրեն Լեհաստանէն Գրիգոր եպիսկոպոսի մասին դանդատի նոր թղթեր: Սուրհանդակ մը կը հետապնդէ Գրիգորը. կը հանդիպի իրեն ի Վահկայ եւ կ'անուէ ձեռքէն Մեսրոպ եւ Կոստանդին կաթողիկոսներու հաստատագրները: Եպիսկոպոսը կը զբոսէ հայ իշխանները կաթողիկոսին դէմ: Սա կը ստիպուի վերադարձնել թղթերը⁷: Բայց Գրիգոր հաղիւ հասած Լվով, կ'ընդունի կաթողիկոսէն բանադրանքի գիր:

3. Մինչ կը խորհէր Կոստանդին, «թէ որպէս ընաշինջ արասցէ զնա այստի», կը գրէ Թէոդորոս կաթողիկոս, ահա «եկն տէր Յովհաննէս Պր. Նասրատնին որդին վասն եպիսկոպոսութեան այլոյ վիճակի: Չոր իբրեւ ետես զսա (Կոստանդին կաթողիկոս) յոյժ ուրախացաւ. եւ ձեռնադրեաց զտէր

⁵ Անդ, էջ 10:
⁶ Անդ, էջ 215:
⁷ Անդ էջ 10: «Իսկ յետ սակաւ ատուրց իմացաւ Տէր Կոստանդին զնորա անուղեայ գործերն... յէպ մարդ զհետ նորա մինչեւ ի Վահկայն եւ ետ անուով ի նմանէ զշրջաբերականն եւ զամենայն գրեթեւ եւ զնա հերքեցին... զնաց յարեցաւ յիշխանսն եւ կաշտու ետ նոցա, որ եկին իշխանութեամբ զկաթողիկոս ի կամաց հանին եւ ասին զմա շրջաբերականն»:

Յովհաննէսը Լովիզ եւ ամենայն վերոյիշեալ թեմիդ եպիսկոպոս. եւ առաքեաց զալ առ ձեզ: Սակայն յետ ատուրց ինչ եհաս վաղջան մեր նախնոյն⁸» Կոստանդին կաթողիկոսի († 15 օգոստոս 1380): Ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցած ըլլալու է 1380, մարտին:

Կոստանդին կաթողիկոսի շնորհած հաստատագիր Կոնդակը չէ հասած մեզի: Էջմիածնի թ. 1527 ձեռագրէն կ'իմանանք թէ նա նուէր ըրած է այս առթիւ նորընծային՝ Ներսէս Լամբրոնացւոյ Մեկնութիւնն Սաղաւորէս Լամբրոնացւոյ Մեկնութիւնն Սաղաւորէս, գրուած 1301ին. «մեծաւ աշխատութեամբ եւ ծանր ծախիւք երբեր, կ'ըսէ Յիշատակագիրը, զայս գիրքս որ է Սաղմոսին Մեկնիչ՝ մեծ ընծայ եւ լուսաւորիչ այսմ աշխարհի»:

4. Յիշեալ ձեռագիրը ունի իր ծոցը երկու կարեւոր յիշատակագրութիւն, որոնք ոչ միայն կը հաստատեն Թէոդորոս կաթողիկոսի տողերու ճշգրտութիւնը, այլ եւ կը հազարէն Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի անձին մասին կարեւոր տեղեկութիւններ. ասոնք են.

Թղ. 7ա. «Փառք...: Ի թվականիս Հայոց Պի՛՛. զնաց երջանիկն ի հայրս տէր Յոհաննէս ի մեծ դիտապետն Հայոց ի տէր Կոստընդին. եւ ձեռնադրեցաւ արքեպիսկոպոս ամենայն Ըոսաց եւ Աւլախաց աշխարհին: Եւ մեծաւ աշխատութեամբ եւ ծանր ծախիւք երբեր զայս գիրքս որ է Սաղմոսին Մեկնիչ մեծ ընծայ եւ լուսաւորիչ այսմ աշխարհի: Որպէս սուրբն Գրիգոր որ երբեր զնշ(խ)արք սուրբ Կարապետին եւ զԱթանազիոսեայ, սոյնպէս եւ տէրս մեր աստուածարեալ տէր Յոհաննէս արքեպիսկոպոս երբեր զմեծ գանձս զայս ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ի լուսաւորութիւն մանկանց Միտնի: Արդ ողորմածն Աստուած յիշեցէ զպարոն Նասրատնին եւ զհեղահոգի տիկինն իւր զՆուրչայ խաթունն եւ հանկուցէ ընդ արդարս իւր զհոգիս նոցա, որ է ծնաւդք տէր Յոհանիսին. նա եւ զհարազատ եղբայրսն իւր զարբասէր կրօնաւորն զտէր Ավաք եւ զհեղահոգի քահանայն զԱւետիսն եւ զպարոն Ուլուպէյն հանդերձ ընտան(ե)օրն իւր...:

Թղ. 667բ. Փառք...: Ի թվականիս Հայոց Պի՛՛. կոչեցաւ ի մեծ դիտապետն Հայոց (դատարկ. ի Կոստընդնայ) տէր Յովհաննէսը...:

⁸ Անդ, էջ 11:

հաննէս սրբապետը կրօնաւոր քահանայն. եւ սուրբ Յակոբայ պահոցն նաւեցաւ ու զնայ ի մայրաքաղաքն ի Սիս: Եւ ձեռնադրեցաւ ի մեծ դիտապետէն տէր կոստանդնայ արքեպիսկոպոս (Ըոս)աց աշխարհի եւ Վլախաց: Եւ ի (գալն) իւրում յաշխարհն տէր Յոհաննէս (արքեպիսկոպոսն երեք զգլխքս զայս որ է Սաղմոսին Մեկնիչ մեծ նվերք աշխարհիս Ըոսաց...» (մասամբ պատուած եւ մասամբ թղթով ծածկուած կաղմի ժամանակ):

Ուրիշ ժամանակակից մը Մարկոս Յովաննէս գրած է Պարիսի Ազգ. Մատ. Թ. 80 Գանձարանի մէջ (աւարտած 1380 մարտ 20ին) տողերս. «Սաչերեան Գրիստանին որդին եւ Նասրատինին որդին զնային վասն եպիսկոպոս լինելոյ. եւ Ջնուէզն ու Վէնէտն յաղի՛ էին»⁹:

5. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի տոհմադրութեան համար նկատի պէտք է առնել նախ Ստեփանոս Ռոշքայի տողերը, որ իր ժամանակագրութեան մէջ յամն 1398 կ'արձանագրէ. «Տէր Յովհաննէս առաջին արքեպիսկոպոսն Լէօպոլսի Հայոց. քանզի յառաջ քան զսա զայլ ոք արքեպիսկոպոս ոչ ուրեք կարացաք դասնել. գոք ոմանք ի քաղաքական ազգէ եղեալ ասեմ: Սա ոչ միայն Լեհաց, այլ եւ Պուլտանաց երկրի Հայոց առաջնորդ էր»¹⁰: Կը գրէ նաեւ Հ. Մ. Բեքլեան. «Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Իվովի եւ Վալաքիայի, որ էր ի քաղաքական գաւառ Հայոց, նստաւ յամի Տեան 1365... բայց փութով վախճանեցաւ»¹¹: Թէ որո՞նք են այն «ոմանք», որոնք «ի թագաւորական ազգէ» կը համբաւեն Յովհաննէսի ծագումը, մեզի անձանօթ կը մնան: Վերադոյն յիշեցնէր Կաֆացի Յակոբ, որդին Շահնշահի, որ պր. փանոսի հետ հիմնադիրն էր Լվովի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ: Այն կտակագրին տակ տեսանք նաեւ ստորագրութիւնս. «Ես պր. Յակոբի որդի Նասրաղինս վկայեմ»¹²: Այս Յակոբ հաւանորէն նոյն է Կաֆացի Յակոբ Շահնշահեանի հետ: Իսկ պր. Նասրատին հայրն է Յովհաննէս

արքեպիսկոպոսի: Եթէ այս ազգակցական գիծը ուղիղ է, կարող էր Յովհաննէս իրը Շահնշահեան Յակոբի թոռնիկն նկատուիլ. եւ որովհետեւ «չահնշահ» թագաւորական տիտղոս մըն է, ազգակցական այս գծին ծանօթները արդար կամ անարդար «թագաւորական ազգէ» հռչակած են զՅովհաննէս, որ կ'երեւցնէր իր վրայ ալ ազնուական գիծ մը, գովուած եւ յարգուած իր բարեկայելուչ կենցաղին համար երեք կաթողիկոսներէ:

Պր. Նասրատին եւ իր հեղահոգի տիկինը Նուրչայ խաթուն, որոնք 1380ին հանդուցեալ էին արդէն, թողուցած էին ժառանգչորս արու դաւակ, 1. Յովհաննէս, որ արքեպիսկոպոս եղաւ, 2. «սրբապետ կրօնաւորն տէր Աւազ», 3. «հեղահոգի քահանայն» Աւետիս եւ 4. պր. Ուլուպէյ: Յովհաննէս թերեւս նոյն ըլլայ այն «Յովհաննէս արեղայի» հետ, որ 1363ին ստորագրած էր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ կտակագրին տակ իրրեւ վկայ: Յակոբ կաթողիկոս 1409ին, յունիս 26ին գրած Կոնդակին մէջ յիշելով Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի այցելութիւնն ի Սիս, կը յայտնէ թէ անոր հետ էր նաեւ եղբայրն Գրիգոր արեղայ¹²: Այս Գրիգորը առանց տարակոյսի նոյն է տէր Աւազ կրօնաւորին հետ: Հ. Ղ. Ալիշան Լվովի արքեպիսկոպոսներու ցանկին մէջ¹³ կը նշանակէ. «1379 Յովհաննէս: 1409. Գրիգոր Բ. եղբայր Յովհաննու: 1415. Աւետիք, եղբորորդի Գրիգորի եւ Յովհաննու»: Ալիշան «Գրիգոր եղբայր Յովհաննու» 1409ին՝ հանած է հաւանորէն Յակոբ կաթողիկոսի Կոնդակէն. բայց հոն որ եւ է խօսք չկայ, թէ Գրիգոր եպիսկոպոսացած ըլլայ: Իսկ Աւետիքի համար Ստեփանոս Ռոշքա կը վկայէ (յամն 1445). «Տէր Աւետիք երրորդ եպիսկոպոսն մեր Լէօպոլսի»¹⁴: Ինքն Աւետիք իր կարգին նոյնը կը հաստատէ, երբ կը գրէ. (1 օգոստ. 1446). «գտաք հաստատած ի մեր նախնեաց՝ ի տէր Յօհաննէս եւ ի տէր Գրիգոր արհիեպիսկոպոսացն»¹⁵. ուստի 3. Աւետիք. 2. Յովհաննէս. 1. Գրիգոր: Իսկ թէ Աւետիք Յովհաննէսի եղբորորդին

⁹ Կամենից, էջ 222:
¹⁰ Անդ, էջ 6:
¹¹ Անդ, էջ 134:
¹² Անդ, էջ 134: Աւետիք ձեռնագրուած էր Սիս, տոս 17ին ներկայացաւ Էջմիածնի Գրիգոր Մակուցի կաթողիկոսին եւ ստացաւ անկէ ալ հաստատագիր:
¹³ Կամենից, էջ 131:
¹⁴ Ծանապարհորդութիւն, էջ 106:

⁹ F. Macler, Arménie et Crimée. Note d'histoire, notice de manuscrits: L'Art byzantin chez les Slaves, les Balkans. Premier recueil, Paris 1930, p. 365: «Յաղի» Մակէն կը կարգայ «ժաչի» եւ կը թարգմանէ «d'accord». Միտքն է. Կենուացիք եւ Վենետացիք իրենց նաւերով ծովու վրայ էին ելուղակարար:

եղած ըլլայ, չգտայ որ եւ է վկայութիւն. Էջմիածնի Թ. 1527ի համաձայն «Աւետիք քահանայ» եղբայրն էր Յովհաննէսի. բայց թէ նա իրրեւ քահանայ արժանացած է եպիսկոպոսական աստիճանի, չէ յիշատակուած ո եւ է տեղ. բայց թերեւս ի չնորհս իր արժանաւոր եղբոր եւ իր իսկ արժանիքին հաճած ըլլայ Յակոբ կաթողիկոս այս առանձնաչնորհութիւնն ընել: Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի մահուան տարին ծանօթ չէ. ուստի նաեւ իր յաջորդին գահակալութեան առաջին տարին անյայտ:

6. Յովհաննէս, ինչպէս կը գրէ Յիւստակազիւրը «Կոնցեալ ի մեծ դիտապետէն Հայոց», Կոստանդին Ե. Լամբրոնացի կաթողիկոսէն Սիս, եպիսկոպոս ձեռնադրուելու «այլոյ թեմի»¹⁶: Պի՛՛Լ տարւոյ «Սուրբ Յակոբայ պահոցն նաւեցաւ» երթալու ի Սիս: Հայոց Պի՛՛Լ. տարին կը սկսի 1378 ղեկաւ. 17ին. իսկ 1377ին Ս. Յակոբայ պահքը կը բացուէր ղեկաւ. 11ին եւ կ'աւարտէր 16ին, ուստի «Պի՛՛Լ»ով պէտք է իմանալ 1379, ղեկաւ. 12—17: Նաև նստաւ հաւանորէն Կաֆա, ընկերակցութեամբ Գրիստանի որդւոյն Սաչերեանի, որ նոյնպէս եպիսկոպոսութեան թեկնածու էր: Այն օրերուն «Ջնուէզն ու Վէնէտն յաղի էին»¹⁷: Թէ քանի ամիս տեւեց ճանապարհորդութիւնն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, դժուար է ճշդել: Հաւանորէն Մեծ Պահքի օրերուն հասան անոնք Սիս եւ օծուը տեղի ունեցաւ գատկին (25 մարտ 1380):

Յովհաննէս ժամանեց Սիս իրրեւ ընտրեալ եպիսկոպոս «այլոյ թեմի», այս ինքն ոչ Լվովի, Վոլոդիմիրի եւ Լուցայի. այս վիճակին եպիսկոպոսն էր Գրիգոր: Բայց որովհետեւ Գրիգոր հետեց կաթողիկոսին հրամաններուն եւ բանադրուեցաւ, որոշեց կաթողիկոսը զրկել զինքը աթոռէն եւ թեմը ներթարկել Յովհաննէսի իշխանութեան, որ օծուած էր Վլախաց եւ Ռուսաց աշխարհներու արքեպիսկոպոս հովիւ: Թէ ոգորոս կաթողիկոս կը գրէ. Կոստանդին կաթողիկոս «ձեռնադրեաց զՏէր Յօհաննէս Լովիդ եւ ամենայն վերոյիշեալ թեմիք եպիսկոպոս»: «Վերոյիշեալ թեմիք» կ'ընդգրկէր «ահանաւոր թագաւորանիստ ջրիստոսական մայրաքաղաքն Լովլս եւ ամենայն վիճակն իւր բոլորովին, Սերաթն, Չիլովս, Կամենիցն, Լուցկայն, Աւլաթմուրն, Մանքրման, Վլախաց երկիրն եւ Պոնին եւ Ընկիսալայն եւ այլ ամենայն թիմն իւր առ հասարակ»¹⁷: Այսպէս նաեւ Յակոբ կաթողիկոս 1409ի Կոնդակին մէջ¹⁸: Էջմիածնի Թ. 1527ի Յիւստակազիւրը այս Տագաքնուրու վիճակը կ'ամփոփէ այսպէս. «եւ ձեռնադրեցաւ արքեպիսկոպոս ամենայն Ըոսաց եւ Աւլախաց աշխարհին» կամ «Ըոսաց աշխարհին եւ Վլախաց»: Այսպէս «Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս ամենայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհի» գիտէ նաեւ 1389ին Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան առթիւ հանուած օրհնութեան գրին հեղինակը¹⁹: Նոյնպէս պր. Սուլթուպէյ իր կտակագրին մէջ, զոր գրեց Կամենիցի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ շինութեան առթիւ 1398ին. «Տէր Յօհաննէս արքեպիսկոպոս ամենայն Ըոսաց եւ Աւլախաց աշխարհի եւ ներկայ ժամանակս հոգեւոր առաջնորդ նահանկիս եւ մեղ»²⁰: Իրուսաց աշխարհն է Գալիցիա, որ եւ Կարմիր Ռուսիա կ'անուանուի. իսկ Վլախաց աշխարհ՝ այժմեան Մոլդաւիա եւ Բուկովինա Բեսարաբիայով միասին: Գլխաւոր քաղաքներ կը յիշուին 1. Լով (նաեւ Իլով, Իլովով, Լէպովիս, Լեմբերգ, այժմ Լվով), 2. Սերաթ (Սերեթ), 3. Չեչով (այժմ Սուչաւա²¹), 4. Կամենից (Kamieniec Podolski), 5. Լուցկա (Luck), 6. Աւլաթմուր (Աւլաթմուր: Սիմ. Լեհացի՝ Վոլոդիմիր), այն է Volodimir 7. Մանքրման, այժմ Ակքերման. 8. Պոնին (անձանօթ). 9. Ընկիսալա (Ընկիսալա՞, տեղը անձա-

նիցն, Լուցկայն, Աւլաթմուրն, Մանքրման, Վլախաց երկիրն եւ Պոնին եւ Ընկիսալայն եւ այլ ամենայն թիմն իւր առ հասարակ»¹⁷: Այսպէս նաեւ Յակոբ կաթողիկոս 1409ի Կոնդակին մէջ¹⁸: Էջմիածնի Թ. 1527ի Յիւստակազիւրը այս Տագաքնուրու վիճակը կ'ամփոփէ այսպէս. «եւ ձեռնադրեցաւ արքեպիսկոպոս ամենայն Ըոսաց եւ Աւլախաց աշխարհին» կամ «Ըոսաց աշխարհին եւ Վլախաց»: Այսպէս «Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս ամենայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհի» գիտէ նաեւ 1389ին Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան առթիւ հանուած օրհնութեան գրին հեղինակը¹⁹: Նոյնպէս պր. Սուլթուպէյ իր կտակագրին մէջ, զոր գրեց Կամենիցի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ շինութեան առթիւ 1398ին. «Տէր Յօհաննէս արքեպիսկոպոս ամենայն Ըոսաց եւ Աւլախաց աշխարհի եւ ներկայ ժամանակս հոգեւոր առաջնորդ նահանկիս եւ մեղ»²⁰: Իրուսաց աշխարհն է Գալիցիա, որ եւ Կարմիր Ռուսիա կ'անուանուի. իսկ Վլախաց աշխարհ՝ այժմեան Մոլդաւիա եւ Բուկովինա Բեսարաբիայով միասին: Գլխաւոր քաղաքներ կը յիշուին 1. Լով (նաեւ Իլով, Իլովով, Լէպովիս, Լեմբերգ, այժմ Լվով), 2. Սերաթ (Սերեթ), 3. Չեչով (այժմ Սուչաւա²¹), 4. Կամենից (Kamieniec Podolski), 5. Լուցկա (Luck), 6. Աւլաթմուր (Աւլաթմուր: Սիմ. Լեհացի՝ Վոլոդիմիր), այն է Volodimir 7. Մանքրման, այժմ Ակքերման. 8. Պոնին (անձանօթ). 9. Ընկիսալա (Ընկիսալա՞, տեղը անձա-

¹⁷ Կամենից, էջ 17:
¹⁸ Անդ, էջ 221:
¹⁹ Հանդէս Ամսօրեայ, 1946, էջ 116:
²⁰ Անդ, 1897, էջ 20 (նոյնը Կամենից, էջ 133):
²¹ Մոլդաւիայ իշխան Պետրոս Մուշաթ (1375—1391), որ Լեհաց բարեկամ էր եւ անոնց վարդապետ թագաւորին հետ ինամացած, 1384ին Մոլդաւիայ եւ Մուշաթայի վաճառական Հայերն ի հաստոյս Լեմբերգի արեւելեան հոյ եպիսկոպոսին իրաւաբանութեանը ներթարկեց (Դան, Արեւելեան Հայք ի Բուկովինա. Վիեննա, 1891, էջ 6): Սուչաւա (Չեչով, Սեչով) 1380ին ի վեր կը պատկանէր Յովհ. Արքեպիսկոպոսի թեմին: Զարմանալի է այս պատճառաւ, թէ ինչպէս Գրիգոր Մակուցի կաթողիկոս 15 օգոստ. 1445ին իր Կոնդակին մէջ կը գրէ ի մասին Աւետիք արքեպիսկոպոսի. «Եւ մեք զՏէր Աւետիք, որ ձեզ եպիսկոպոս էր բնական, այլ կրկին եւ վերստին հաստատեցաք. եւ զԱլէքով քաղաքն իւր գեղանովն չնորհեցաք իւրն սեպհական թեմ եւ վիճակ» (Կամենից, էջ 134):

¹⁶ Ինչպէս կը գրէր Թէոդորոս կաթողիկոս:

նօթ²²) : Միմէոն Լեհացի կը գրէ²³ . Բացի Լովէն «կան եւ այլ քաղաքներն սակաւ հայեր, որպէս Կամէնից, Նազլովցա, Չամոսցա, Լուցքա, Մանքէրման : Առաջն Լուցքան 800 տուն էր . գեղեր, ազարակնի ունէր եւ շատ վախճաբ . եւ անդ էր յառաջն աթոռն . . . եւ մեծն Մանքէրման ասին թէ յորժամ սէֆէր լինէր 500 հողի կ'ելլէր Հայոց ի պատերազմ . . . : Են եւ այլ հին քաղաքներ, յորս կային Հայք . որպէս Պէլզա, Վիլնա, Վօլոտիմիր եւ այլ գեղորայքն» :

7. Կոստանդին կաթողիկոս կը վախճանի 1380 օգոստոս 15ին . յաջորդ կը բազմի դահին վրայ Թէոդորոս նոյն սարաւոյն նոյեմբեր 1ին : Այս միջոցին Յովհաննէս հասած էր արդէն Լվով իրբեւ արքեպիսկոպոս Ամենայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհին : Կենդանի էր դեռ Գրիգոր եպիսկոպոս, թէպէտ բանադրանաց տակ, բայց եւ այնպէս իր երկպառակիչ գերին մէջ : Նորընծայ արքեպիսկոպոսը անշուշտ բախկեալ դժուարութեանց : «Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ» Սիս կը հանդիպին երկու Լվովցի տանուաէրներ՝ Ումէտ եւ Անպէտ : Թէոդորոս անոնց ձեռքով թուղթ մը կ'ուղարկէ Գրիգոր եպիսկոպոսին, խնդրելով որ Սիս գայ : Ան չլսելու կը զարնէ : Իր առաջարկը միւսանգամ կը կրկնէ կաթողիկոսը իր նուիրակին միջոցով . Գրիգոր եւ ոչ իսկ կ'ընդունին նուիրակը :

Այս նուիրակն էր հաւանօրէն Ներսէս աւագ սարկաւազ, որ կը տանէր իր հետ կաթողիկոսին 1383, ապրիլ 2ին գրած Կոնդակը : Այս Կոնդակը ուղղուած էր «ի մայրաքաղաքն Լովն եւ յամենայն վիճակն իւր՝ ի Լուցկայն, ի Մանքերմանն եւ ի բնակիչքն իւր» : Հաստատագիր մըն էր ան Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի վերահաստատութեան : «Իմացաք, կը գրէ կաթողիկոսը, զի մեր նախնին ի Քրիստոս հանդուցեալն Տէր Կոստանդին ձեռնադրեալ էր զպարոն Նասրասնին որդին զՏէր Յոհաննէսն՝ եպիսկոպոս Լովիկ, Լուցկային եւ Մանքերմայ, եւ պարգեւեալ էր ձեզ զամենեսեան Տէր Յոհաննէսիդ

ժողովուրդ սեփական եւ շուրջաբերականով հաստատեալ : Իսկ մեք իբրեւ ստուգիլ իմացաք որ այնպէս յոյժ սիրով էր ընկալ(եալ) մեր նախնին զՏէր Յոհաննէսն, նա եւ մեք կարի յոյժ պատվեցաք զհրամանս մեր նախնոյն Տէր Կոստանդնայ իբրեւ զառաջին սուրբ հարցն, եւ ծանեաք զի արժան էր Տէր Յոհաննէս, որոյ զընորհս զայս աննէաք նմա» : «Եւ մեք իսկ մերով հողեւորական բարձր հրամանովս վերստին հաստատեցաք զսիրելի եւ զհաւատարիմ որդիս զՏէր Յոհաննէս ձեզ եպիսկոպոս եւ հողեւոր առաջնորդ . եւ որպէս էր յայնժամ, սոյնպէս եւ այժմն եղլցի : Եւ մերով հայրապետական բարձր հրամանաւս դա Տէր Յոհաննէսս է ձեզ զատիմի եպիսկոպոս սեփական, եւ ոչ այլ ոք : Վասն որոյ դուք ամենեքեան զպարծանաց եւ զսիրեցեալ որդիս մեր զՏէր Յոհաննէսս այնպէս կալլիք, որպէս թէ եկեալ առ մեզ եւ աւզնականութեամբն Աստուծոյ նոր եկեալ առ ձեզ . . . զաստուածապատիւ եւ զառաքելաշնորհ արքեպիսկոպոսը ձեր զՏէր Յոհաննէսը մեծաւ պատուով եւ յոյժ սիրով ընկալաբուք . . . եւ մի ոք իշխեսցէ հակառակիլ սմա կամ հրամանիս մեր, եւ արգելցէ յիրաւանց տալոյ կամ խորեսցէ կամ յայլագգիք անկանի եւ ուժ հասուցանէ Տէր Յոհաննէսիդ . . . : Վասն որոյ ի մտանել դորա եւ գրաւորական օրհնութեան հրամանիս մերոյ առ ձեզ եւ սուրբ մեռոնիս ի ձեռն Ներսէս աւագ սարկաւազիդ եւ նուիրակիդ մերոյ, իջցէ եւ շնորհ ողորմութեանն Աստուծոյ» (Կամենից, 217—220) :

Գրիգոր եպիսկոպոսի անունը չի յիշուիր, բայց կան տողեր, որոնք անոր կը հային :

Կաթողիկոսին երկրորդ նուիրակը ուղարկուած Գրիգորին, կը սպանուի, ինչպէս կը համբաւուի, եպիսկոպոսին սաղբանքով : Կուղարկուի այս անգամ Վարդան երէց իբրեւ նուիրակ, «եւ կոչեցանք զինքն առ մեզ» : «Եւ մինչ մեր նուիրակն ի յառ ձեզ էր, կը գրէ Թէոդորոս կաթողիկոս, նա եկն Տէր Յոհաննէսս (ի Սիս) եւ կու գնայր յերուսաղէմ . եւ մեք հրամայեցաք, թէ Յորժամ զարձցիս յերուսաղէմայ, նա առ մեզ եկ, զի գրել եմք որ այն ասացեալ Գրիգորն գայցէ, որ ձեզ զատաստան աննեմք : Իսկ Տէր Յոհաննէսս զարձաւ յերուսաղէմայ եւ եկն առ մեզ . եւ յամեցաւ բազում ժամանակ ի մեր Գուռս . մինչեւ եհաս առ մեզ մեր նուիրակին

²² Արիտակէս կաթողիկոս (1460) իր Կոնդակին մէջ կը յիշէ . Լով, Սեւով, Կամենէց, Սերաթ, Պօքիշան, Մանքերման եւ Պէլզա քաղաքները (Կամենից, էջ 225) : Ի Պոթուլան հայկական եկեղեցի գոյութիւն ունէր 1350էն : Չի յիշուիր Նաշը յանուանէ, որ եկեղեցի մը կանգնուեցաւ 1395ին (Դան, անդ, էջ 7) :

²³ Միմէոն գրիկ Լեհացոյ Ռեզերուսիւն Վիեննա, 1936, էջ 347—348 :

գիրն, թէ . . . ինքն (Գրիգոր) չէ ի գալ» : Ասոր վրայ, կը գրէ Կաթողիկոսը, «ըստ արժանեաց իւրոց պատժեցաք զինքն եւ վերստին հաստատեցաք զՏէր Յոհաննէսը ձեզ եպիսկոպոս . . . եւ պարգեւեցաք զԼովն իւր վիճակովն եւ զԼուցկայն եւ զայլ ամենայն թեմն զոր ի վերոյ յիշեալ եմք, Տէր Յոհաննէսիդ թեմ եւ վիճակ, աթոռ եւ հանդստեան տեղի . եւ առաքեցաք (զդա) գրաւորական օրհնութեամբս մերով» : Այս կոնդակը ստորագրուած է 18 օգոստոս 1388 (Կամենից, էջ 9—13) :

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի այս ուխտագնացութեան մասին այլուստ յիշատակութիւն չունինք : Տեղի ունեցած է 1388ի առաջին կէսին :

Կերեւայ թէ Յովհաննէս կարգուած է կաթողիկոսին կողմէ «երեսփոխան» արեւմտեան կողման, ոչ միայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհներու, այլ եւ Բիւզանդիոնի հայ զաղթականութեանց : Վասն զի 1389ին Ղալաթիայի Ս . Լուսաւորիչ Եկեղեցոյ օրհնութեան Գրին մէջ կ'ըսուի . «ի հայրապետութեան Տեան Թէոդորոսի եւ երեսփոխանութեան Տէր Յովհաննէսի արքեպիսկոպոսի ամենայն Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհի եղիսկիդն շինութեան Ս . Լուսաւորչին ի Ղալաթիա²⁴» : Յովհաննէս վերադարձին հանդիպած ըլլալու է Եկեղեցոյ հիմնարկէքն կամ նաւակատեաց : Թերեւս իրմէ իսկ շարադրուած ըլլայ նոյն Օրհնութեան գիրը :

8. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս երրորդ անգամ կ'այցելէ Սիս 1409ին ընկերակցութեամբ իր եղբոր (Աւագ) Գրիգոր արեւալի : Եկած էր դարձեալ իբրեւ ուխտաւոր Երուսաղէմի : Այս առիթով գրեց Յակոբ Գ . կաթողիկոս իր Կոնդակն առ աղգայինս Ռուսաց եւ Վլախաց աշխարհներու, ստորագրուած 26 յունիս 1409 : Այս շրջաբերականս ալ հաստատագիր է, որով կը յանձնարարէ հաւատարմութիւնը հպատակ մնալ իրենց առաջնորդին : Կը գրէ ի մէջ այլոց . «Եւ այլ ծանիք, մեր ըստ հոգոյ Որդիք, զոր երեկ առ մեզ մեր սիրեցեալ եւ պարծանաց որդիս պատվելի եպիսկոպոս ձեր Տէր Յոհաննէս Լովիկ ի յոյճոյն եւ ի համբոյր սուրբ Աթոռոյս եւ ի շնորհաւորել զմեր նստիլս ի սուրբ աթոռս : Եւ մեք սիրով ընկալաք եւ հարկեւորեցաք : Եւ եկաց բազում աւուրք մի առ մեզ :

Եւ ուղայորեցաք զՏէր Յոհաննէս արքեպիսկոպոս ձեր եւ զիւր եղբայրն Գրիգոր արեւալայն, որ գնացին Աստուծոյ առաջնորդութեամբն զերկայնաձիք ճանապարհն բազում աշխատանօք ի յաստուածարեակ մայրաքաղաքն ի յերուսաղէմ, ի տեսութիւն սուրբ Յարութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ . եւ կատարեցին զիւրեանց ուխտն : Եւ դարձեալ Տէր Յոհաննէս արքեպիսկոպոս յերուսաղէմայ եւ իւր եղբայրն Գրիգոր արեւալայն եւ եկին առ մեզ : Նա եւս առաւել զինք եւ զիւր եղբայրն սիրով ընկալաք եւ հարկեւորեցաք . զի վայել էր Տէր Յոհաննէսի պատվելի արքեպիսկոպոսիդ ձեր եւ իւր եղբորն զինչ որ մէր աննէաք զոցա : Չի մեր նախնեացն սիրած է եւ հարկեւորած, եւ բարեկամ սուրբ Աթոռոյս եւ հրամանաւոր որդի է : Աստուծով եւ հրամանաւոր սուրբ Աթոռոյս եւ մեք հաճոյացաք ի բարիք վարս եւ իմաստութիւնս սորա, որ է սուրբ եւ աթոթարար, կարգապահ եւ առաքինի եպիսկոպոս է եւ առատաձեռն : Նա որպէս մեր նախնիք՝ Տէր Թէոդորոս եւ Տէր Կարապետ (կարգա՝ Կոստանդին) կաթողիկոսն պարգեւել էին զձեզ իւր թեմ եւ վիճակ, ըստ նմին օրինակի նոյնպէս եւ մեք պարգեւեցաք մեր բարձր հրամանովս՝ եւ օրհնութեամբ գրովս՝ զԼովն իւր բոլորովին երկրով՝ Տէր Յոհաննէսի զատիմի սեփական թեմ եւ վիճակ, աթոռ եւ հանդստեան տեղի, ի վերայ ան սահմանին զոր առաջին սուրբ եւ երջանիկ կաթողիկոսն են հաստատել . որ ոչ ոք կարէ խորել ի Լովին երկրին թեմէն» (Կամենից, էջ 222) :

²⁴ Հանդ. Ամս. 1946, էջ 116 :

Եւ ուղայորեցաք զՏէր Յոհաննէս արքեպիսկոպոս ձեր եւ զիւր եղբայրն Գրիգոր արեւալայն, որ գնացին Աստուծոյ առաջնորդութեամբն զերկայնաձիք ճանապարհն բազում աշխատանօք ի յաստուածարեակ մայրաքաղաքն ի յերուսաղէմ, ի տեսութիւն սուրբ Յարութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ . եւ կատարեցին զիւրեանց ուխտն : Եւ դարձեալ Տէր Յոհաննէս արքեպիսկոպոս յերուսաղէմայ եւ իւր եղբայրն Գրիգոր արեւալայն եւ եկին առ մեզ : Նա եւս առաւել զինք եւ զիւր եղբայրն սիրով ընկալաք եւ հարկեւորեցաք . զի վայել էր Տէր Յոհաննէսի պատվելի արքեպիսկոպոսիդ ձեր եւ իւր եղբորն զինչ որ մէր աննէաք զոցա : Չի մեր նախնեացն սիրած է եւ հարկեւորած, եւ բարեկամ սուրբ Աթոռոյս եւ հրամանաւոր որդի է : Աստուծով եւ հրամանաւոր սուրբ Աթոռոյս եւ մեք հաճոյացաք ի բարիք վարս եւ իմաստութիւնս սորա, որ է սուրբ եւ աթոթարար, կարգապահ եւ առաքինի եպիսկոպոս է եւ առատաձեռն : Նա որպէս մեր նախնիք՝ Տէր Թէոդորոս եւ Տէր Կարապետ (կարգա՝ Կոստանդին) կաթողիկոսն պարգեւել էին զձեզ իւր թեմ եւ վիճակ, ըստ նմին օրինակի նոյնպէս եւ մեք պարգեւեցաք մեր բարձր հրամանովս՝ եւ օրհնութեամբ գրովս՝ զԼովն իւր բոլորովին երկրով՝ Տէր Յոհաննէսի զատիմի սեփական թեմ եւ վիճակ, աթոռ եւ հանդստեան տեղի, ի վերայ ան սահմանին զոր առաջին սուրբ եւ երջանիկ կաթողիկոսն են հաստատել . որ ոչ ոք կարէ խորել ի Լովին երկրին թեմէն» (Կամենից, էջ 222) :

Թէոդորոս կաթողիկոս սպանուեցաւ 1392ին . յաջորդեց Կարապետ կաթողիկոս (1392—1406 սեպտ.°), ապա Յակոբ Գ . (1406 նոյեմբ. 1—1414°) :

Այս տեղ կը կորսնցնենք Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի հետքը պատմութեան մէջ :

Պատմական տուեալներու վրայ յեցած այս կենսագրականը կը հերքէ .

1. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի մը գոյութիւնը 1365ին :
2. Սիսայ է, թէ 1383ին Թէոդորոս կաթողիկոս «ձեռնադրէ եւ խաւրէ նոր եպիսկոպոս՝ զՏէր Յովհաննէս որդի Պր . Նասրազնի» (Կամենից, էջ 4) :
3. Յովհաննէս ձեռնադրուած է ոչ 1379ին (Կամենից, էջ 5) այլ 1380ին :

4. Գրեգոր Բ. Եղբայր Յովհաննու արքեպիսկոպոս 1409ին (Կամենից էջ է) գոյութիւն չունի:

5. Աւետիք երրորդ արքեպիսկոպոսն է Լիովի աթոռին վրայ: Հ. Ալիշան անոր առաջին տարին կը նշանակէ 1415²⁵: Պատմական յիշատակարաններու մէջ ան կը յիշուի 1445ին եւ 1459ին (Կամենից, էջ 116, 134): Եթէ հաւանականութիւն կայ, թէ Աւետիք ձեռնադրուած է 1415ին, այս թուականը կարելի է համարել միաժամանակ Յովհաննու մահուան տարին:

6. Անճիւղ եւ ինչ որ կը գրէ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի մասին Մկրտիչ Եպ. Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելուք հայ Երուսաղէմի. Երուսաղէմ 1929, էջ 353:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ

ՄԵՆՏՈՒՆՆ ԿՈՒՆՉՔԸ ՀՅՅՈՒՄՆԵՐԸ ԵՍՊԵՐԷՋԻ ՎՐԱՅ

† ՌԻՍՈՒՅՉԱԳԵՑ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑ (23 ՅՈՒՆՈՒՆԻ 1875 — 27 ՅՈՒՆՈՒՆԻ 1942)

Հայ-բիւզանդական Պատմութեան ներհուն մասնագէտ Ն. Աղոնց ծնած է 23 Յունուար 1875ին Չանդեղուրի Բոնակոթ գիւղը: Իր երկրորդական ուսման ընթացքը կատարած է Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանը, ապա Տիգրիս անցնելով յաճախած է ուսական վարժարան: 1895ին կը փոխադրուի Պետերբուրգ հետեւելու տեղւոյն Համարարանի Պատմութեան եւ Բանասիրութեան, ինչպէս նաեւ Արեւելագիտութեան ճիւղերուն: Հոն ունկնդրեց մասնաւորապէս Նիկողայոս Մառի դասախօսութիւններուն: Իր համարարանական ընթացքի աւարտածան եղաւ՝ «Յայտնուրքը եւ Տօնականները»: Ն. Աղոնց հետապնդեց այնուհետեւ ձեռք բերել աթոռ մը Պետերբուրգի Համարարանին մէջ: Կարելոր ձեռագիրներ ու-

²⁵ Թէպէտ Հ. Ալիշան ըստ օգիտութեան չի յիշեր աղբիւրը, բայց նա այս թուականը առած ըլլալու է Գ. Դանի «Արեւելեան Հայքի Բուսկովին» գործէն, որը թարգմանած է Հ. Գ. Գալսեփեարեան, Վիեննա 1891, էջ 6. կը գրէ. «Աւետիք անուամբ Եպիսկոպոս մը Պոզորսկի-Կամենեցի եւ Մոզակայ Հայոց կ'առաջնորդէր 1415—1445»: Հոս Գ. Դանի աղբիւրն է Sadok Baracz, Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów, 1856, էջ 55. Հիմա նաեւ նոյն հեղինակի Rys dziejów Ormiańskich, Tarnopol, 1869, էջ 107—108:

սուսնասիրելու եւ աւելի հմտանալու դիտումով կը ճամբորդէ Բերլին, Միւնխեն, Վիեննա, Պարիս, Լոնտոն եւ Վենետիկ: Այս նպատակաւ կ'ուղեւորի 1903—1904 նաեւ Տիգրիս եւ Էջմիածին: Իր ուսուցչութեան քննաձայնը՝ «Հայաստան Յուստինիանոսի դարուն», որ իր գլուխ գործոցն պիտի ըլլար, լոյս տեսաւ 1908ին Ն. Մառի «Բնագիրքը եւ Ուսումնասիրութիւնք» շարքին մէջ: Քանի մը տարի յետոյ կը պատրաստէ Դոկտորութեան քննաձայնը՝ «Դիոնիսիոս Թրակացոյն Բերականութեան հայերէն թարգմանութիւնն եւ անոր Մեկնիչները»: Այս աշխատասիրութիւնն եւս ղնահատուեցաւ քննիչ Յանձնախումբէն, եւ Ն. Աղոնց կոչուեցաւ պաշտօնապէս դասախօսելու Համարարանի մէջ:

1917ին երբ ուսական յաղթական բանակը գրաւեց Վասպուրական, Ուսուցչապետ Ն. Աղոնց նախագահ կարգուեցաւ այն գիտական աջաւանքին, որ պիտի հետադադարէր Վանի շրջակայքը: 20ական թուականներուն Լոնդոն կը գտնենք ղինքը, հոս կ'աշխատի հայերէնագէտ Փ. Կոնրէրի հետ: Անկէ կ'երթայ Պարիս, ուր կը մնայ երկարադարձ ժամանակ մը իր նախադրած ուսումնասիրութիւններով պարապելու: Այս տարիներուն կը տեսնենք իր գրչէն յօդուածներ «Հանդէս Ամսօրեայ», «Հայրենիք», «Բազմալէպ» եւ օտար պարբերականներու մէջ: 1931ին հրաւիրուեցաւ Բրիտել դասախօսելու Հայ լեզուն Համարարանի Արեւելեան Հաստատութեան մէջ: Տասնեակ մը տարի պիտի գործէր այստեղ ի պատիւ Հայ անուան, Հայագիտութեան րարգաւաճումի եւ հայ-բիւզանդական յարբերութիւններուն հայոց ուսումնասիրութեանց նուիրուած: Աշխատակցեցաւ եւանդով՝ Byzantion եւ Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves պարբերականներուն: Իր գլուխ գործոցն կոչուած էր ըլլալու «Հայոց Պատմութիւնք», որ ձեռնարկած էր յօրինել իր կեանքին վերջին տարիներուն: Վաղահաս մահը չթողարտեց ղուի հանել զայն: Իր մահէն վերջ՝ 1946ին, լոյս տեսաւ Հայոց Պատմութեան նախնական շրջանը շօշափող բաժինը:

Ն. Աղոնց շնորհիւ իր արեւելեան եւ արեւմտեան հին եւ նոր լեզուներու քաջ ծանօթութեան, եւ հայ ու բիւզանդական աղբիւրներու մանրակրկիտ քննութիւններուն, յաջողեցաւ լուսարանել կարգ մը

լինդիւրներ, որոնք օտարազգի բիւզանդագէտներու դժուար պիտի ըլլային: Իրեն համար մութ անկիւն չկար: Հայրենասէր էր Ուս. Աղոնց. իր այս սէրը կը յայտնուէր նաեւ իր ուսումնասիրութիւններու ընթացքին: Ան կը թելադրէր իրեն կնճռոտ հարցերու մեկնութիւններ եւ խիղախ լուծումներ, որոնք սակայն միշտ չէին կրնար հաւանութիւն գտնել լուրջ բիւզանդագէտներու քով, ինչպէս եւ չգտան: Նոյնը կարելի է ըսել համեստ չափով հայ բանասիրութեան հայոց որոշ աշխատութիւններու նկատմամբ:

Պրոֆ. Ն. Աղոնց անուանի Հանդիսացաւ իրբեւ բանասէր եւ պատմագէտ, այլ եւ երեւցաւ իրբեւ հրատարակազէր եւ գրագէտ: 1903—1904 իր խմբագրութեամբ լոյս տեսաւ «Բանբեր գրականութեան եւ արուեստի» հանդէսը: Գրեց հրատարակազրական յօդուածներ զանազան պարբերազրներու եւ օրաթերթերու մէջ:

Այստեղ պիտի փորձենք կազմել Ն. Աղոնցի հայագիտական մեծ եւ փոքր աշխատասիրութիւններու ամբողջական ցուցակ մը: Հետեւեալ համառօտագրութիւնները պիտի գործածենք.

- Հանդէս՝ Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա: ԲՁՄ՝ Բազմալէպ, Վենետիկ: Հայրենիք՝ Հայրենիք ամսազէր, Բոստոն: ROC: Revue de l'Orient Chrétien, Paris. REA: Revue des Études Arméniennes, Paris. BYZ: Byzantion, Bruxelles. Annuaire: Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Bruxelles.

- 1. Մի տաղանաբար Եօթնդեպից: Հանդէս 9 (1895) 33—36: Ն. Մառի՝ Թարգմանաբար: 2. Կասիա միանձնուհի եւ Հայերը: Հանդէս 15 (1901) 129—132: 3. „Начальная история Арменіи“ у Себеоса въ ея отношеніяхъ къ трудамъ Моисея Хоренскаго и Фауста Вивантийскаго. (Հայոց նախնական պատմութիւնը Սերէոսի քով եւ անոր աղբիւրը Մովսէս Խորենացոյ եւ Փաւստոս Բիւզանդացոյի հետ) Византийскій Временникъ. 8 (1901) 64—105. (Արտատպուած՝ Պետերբուրգ, 1901, 8⁰ մեծ, էջ 42):

4. Марзбанъ Васакъ передъ судомъ историковъ (Վասակ Մարզպան պատմագիրներու դատատանին առջ): Записки восточн. отд. имп. русск. археолог. общ. 15 (1904) 0122—30:

5. Գրախօսական Գ. Խալաթեանի «Հայ Արշակունիքի Մ. Խորենացոյ Պատմութեան մէջ» գործին (նուս.) Записки. 16 (1904) 0145—61:

6. Армения и Грузія: Виз. Врем., 11 (1904) 316—352. Մատենադարանի տեղեկութիւններ՝ Ի. Զաւարովի աշխատակցութեամբ:

7. Գրական նշմարներ: — Լեզուական, ուղղադրական: — Բանբեր 2 (1904) 129—154:

8. Армения въ эпоху Юстиніана (Հայաստան Յուստինիանոսի դարուն): Պետերբուրգ 1908 8⁰, XIV, էջ 526. (Тексты и разысканія по армяно-грузинской филол. кн. XI).

Կու տայ Ա. Բ. Գ. Եւ Գ. Հայրի սահմաններու եւ հայ նախարարներու ծագման մասին մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն. ապա կը ծանրանայ Յուստինիանոսի «Բարենորոգութիւններու» վրայ: Գրքին երկրորդ մասին մէջ կը խօսի Պարսկահայաստանի վրայ:

9. О происхожденіи Армянъ-Цатовъ (Հայ-Մաթերու ծագման մասին): Журналъ министерства народнаго просвѣщенія, 32 (1911) 238—249.

1. Լիսիցեան թարգմանած է այս գրութիւնը հայերէնի. Հանդէս 26 (1912) 256—271:

10. Տորք աստուած հին Հայոց: Յուշարձան, Վիեննա 1911, 389—394:

11. Амелій, епископъ херсонскій (Ամպելիս Եպիսկոպոս Բերսոնի): Христианскій Востокъ 2 (1913) 175—186:

12. Діонисій Өракійскій и армянскіе толкователи (Արուեստ Դիոնիսոս Բերականի եւ Հայ մեկնութիւնը նորին): Պետերբուրգ 1915 8⁰, էջ Խ + 307: [Bibliotheca Armeno-Georgica, IV].

13. Հայաստան. իր պատմութիւնն եւ գրականութիւնը (նուս.): Ե Ֆրոն-Բրոսք հասարակական հայագիտարանի մէջ:

14. Towards the solution of the Armenian Question London 1920, 16⁰, էջ 95. (The Armenian question at Sévres. Historical bases of the Armenian question and the fall of Turkey. The dismemberment of Turkey. — Հրտ. The Armenian Inf. Bureau.)

15. Фаустъ Византийскій, какъ историкъ. (Փաւստոս Բիւզանդացի որպէս պատմագիր): Христианскій Востокъ 6 (1922) 235—72 (շարունակութիւնը լոյս չէ տեսած):

16. Kurdish intrusion into Armenia. The New Armenia 14 (1922) 4—6.

17. Note sur les synaxaires arméniens, ROC 24 (1924) 211—218.

18. Անճանօթ էջեր Մաշթոցի եւ նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբիւրների: Հանդէս 39 (1925) 193—202, 321—328, 435—441, 531—539: Արտատպուած՝ «Մաշտոց եւ նրա աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների» (Աղղ. Մատենադարանի ձժԱ). Վիեննա 1925 8⁰ էջ 56:

19. Le questionnaire de S. Grégoire l'Illuminateur. ROC 25 (1925—1926) 309—357.

20. Բնական նշմարներ եղնիկի մասին (Լ. Մարիէսի աշխատութեան աթիւ): ԲՁՄ. 82 (1925) 196—200, 294—298, 366—371, 83 (1926) 69—72, 108—113: